

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

134:3 • 2014

Den idépolitiska debattens mönster

JONAS HANSSON* *Lunds universitet*

Johan Stenfeldt, *Dystopiernas seger: Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt* (Höör: Agering 2013). 428 s.

Ideologiernas död, utopiernas sammanbrott, historiens slut ... tillsammans bildar dessa föreställningar en ideologisk konstellation som har satt sin prägel på samtiden. Hur denna konstellation växte fram och blev hegemonisk i den svenska offentliga debatten under efterkrigstiden undersöks i Johan Stenfeldts avhandling i historia. En slutsats som författaren drar är att synsättet inte längre enbart bärs upp av liberaler utan i en modifierad form som av honom benämns "dystopiernas seger" också har kommit att övertas av socialistiska debattörer.

Det finns numera en hel del forskning om återspegligen i Sverige av 1900-talets politiska erfarenheter, särskilt av så kallade totalitära regimer; dels studier som tar sin utgångspunkt i perioden närmast efter andra världskriget, dels de som i likhet med den här avhandlingen sträcker sig över en längre period av efterkrigstiden. Stenfeldt bidrar med en originell analysmodell vari efterkrigstidens relativt slutna ideologiska situation schematiseras och betecknas som ett "dystopiskt trilemma". Schemat tjänar som en hypotes för undersökningen. Scenariot kan liknas vid ett triangeldrama mellan nationalsocialism/fascism, socialism/kommunism och liberaldemokrati/liberalkapitalism, i vilket varje part definierar sig mot de övriga och ofta uppfattar de andra som besläktade och lika dåliga alternativ. Avgörande för analysen är att de ideologiska positionerna, eller med författarens benämning "blickpunkterna", definieras genom sina avståndstaganden, sina motbilder: antinazism, antikapitalism, antikommunism etc. I praktiken blir triangeldramat en duell mellan liberalism och socialism, eftersom nationalsocialismen är konstant bortdefinierad i den offentliga debatten. Därutöver

* Docent i idé- och lärdomshistoria; fakultetsopponent

identifieras en återkommande, svårhanterlig och undflyende modernitetskritisk blickpunkt.

Den synkrona triangeln av blickpunkter sätts in i ett diakront perspektiv genom att relateras till det samtidshistoriska händelseförloppet. De historiska erfarenheterna, som de tolkas av debattörerna utifrån blickpunkterna, påverkar den politiska orienteringsprocessen och förstärker respektive försvagar ideologiska positioner. Med hänvisning till Gadamers hermeneutik och Kosellecks historieteori problematiseras orienteringsprocessen som en dialektik mellan kollektiv erfarenhet och förväntan på framtiden. De viktigaste erfarenheterna gäller Tredje riket, Sovjetunionen och den liberalkapitalistiska västvärlden. Hypotesen är att de historiska erfarenheterna efterhand transformerar utopier till dystopier då de utopiska förväntningarna från mellankrigstiden ställs på huvudet av 1900-talets dystopiska erfarenheter.

Syftet är att analysera den ideologiska orienteringsprocessen i den offentliga debatten under efterkrigstiden i Sverige och vilken betydelse samtids-historiska erfarenheter haft för denna orientering. Särskilt fokuseras hur totalitarismanalysen och idén om likheter mellan kommunism och nazism har fungerat som en tolkningsram i debatterna från 1950-talet och framåt. Specifika frågeställningar berör konjunkturerna för de ideologiska positionerna och hur man har argumenterat för dessa positioner. Undersökningen avgränsas till svenska pressdebatter i "totalitarismrelevanta frågor" (s. 17), från den omedelbara efterkrigstidens kritik av Sovjetunionen till USA:s krig mot "terrorismen" efter den 11 september 2001. Materialet består av tidningsartiklar, ledar- och kulturartiklar som berör politisk idédebatt. Frågeställningarna besvaras i undersökningens tre empiriska kapitel.

Avhandlingens första empiriska kapitel behandlar debatter 1947–1965. Efter andra världskriget och Nazitysklands fall hade nationalsocialismen med författarens neologism "dystopigjorts" av erfarenheterna av desamma. Erfarenheten av nationalsocialismen tolkades emellertid inom ramen för två skilda meningssammanhang: den liberala totalitarismteorin och den socialistiska imperialismteorin. Så småningom skapades en ny erfarenhet av Sovjetunionen i debatten som gick emot den prosovjetiska tendensen från krigsslutet och verkade orienterande i riktning mot proliberalism, antikommunism och antitotalitarism. Genombrottet för totalitarismanalysen skedde med debatten om tredje ståndpunkten 1951. Under 1960-talet överflyglades på ett nytt erfarenhetsunderlag den totalitarismteoretiska världsbilden av socialismens antiimperialism och antinazism. I pressdebatten om Vietnamkriget 1965 framstod USA och antikommunismen som det stora hotet mot freden.

Andra kapitlet omfattar debatter 1973–1988. Socialismen gynnades av

erfarenheterna av Vietnamkriget. Men också av IB-affären, vars betydelse för orienteringen i början av 1970-talet diskuteras i kapitlets inledning. Den antiimperialistiska vänstervågen bröts först när socialismen i debatten konfronterades med erfarenheten av realsocialismen i Solsjenitsyns *Gulagarkipelagen* (sv. övers. 1974). Erfarenheterna av Röda Arméfraktionen och den kinesiska kulturrevolutionen tolkades till en början på motstridiga sätt men påverkade så småningom debatten i samma antitotalitära riktning. Efter att ha varit ur takt med tiden på 1970-talet kom totalitarismanalysen tillbaka i den offentliga debatten under högervågen på 1980-talet. Återkomsten studeras i pressdebatter om totalitära drag i det socialdemokratiska Sverige respektive om den tyska historikerstriden.

I tredje kapitlet studeras debatter 1989–2003. Med en blick tillbaka på historien och mot bakgrunden av de europeiska erfarenheterna av nazism och kommunism under 1900-talet diskuterades likheter mellan Sverige och de totalitära samhällena, särskilt Nazityskland. Debatten ses som ett uttryck för liberalismens framflyttade positioner. I boken *Att lägga livet tillrätta* (1989) av Yvonne Hirdman och i den debatt som inleddes av Maciej Zaremba om steriliseringarna 1997 formades en ny erfarenhet av den svenska socialdemokratin som kunde kopplas till erfarenheter av andra utopiska och totalitära projekt under 1900-talet. Totalitarismen dominerade även debatterna kring Forum för levande historia och *Kommunismens svarta bok* (1997; sv. övers. 1999). Den sista fallstudien, om angreppen den 11 september 2001 och USA:s krig mot "terrorismen", pekar på totalitarismtesens aktualitet ännu en bit in på 2000-talet.

Vid sidan av mönster och förändringar i ståndpunktstagandet i drygt sextio år av svensk politisk idédebatt diskuterar Stenfeldt ett par återkommande argument. Ett argument handlar om den liberala demokratins motsägelsefulla förhållande till icke-demokratiska medel i kampen för demokratin. Ett annat berör möjligheten att förklara nazism och kommunism utifrån antingen ideologisk intention eller historiska strukturer. Här konfronterar varandra det moraliska ansvarsutkrävandet och den historiska relativiseringen, delvis i apologetiskt syfte.

Språket är drivet och varierat. Den tydliga strukturen gör undersökningen lätt att följa. Ibland saknas dock information om vilka de som debatterar är. Mycket ofta finns inget årtal i texten för en boks eller artikels publicering vilket försvårar orienteringen i debattens turer. Analysen är på det hela taget skickligt genomförd men utgångspunkterna kan problematiseras på några punkter.

Stenfeldt lånar begreppet dystopiska ideologier från Alf W. Johansson som tidigare använt det för att beteckna motideologier strax efter andra världskriget. Avsikten är inte att diskutera begreppet dystopi eller dystopin

som litterär genre. Avhandlingen anknyter inte till den debatlitteratur som sammanför totalitarism- och utopikritiken. Idéanalysen avgränsas strikt till den politiska debattens negativa positionstagande. Det positiva innehållet i de politiska åskådningarna och delar av det ideologiska spekrummet bländas däremot av, ibland med betänkliga konsekvenser. Som när alla former av socialismen buntas ihop med kommunismen och tillskrivs samma "samhällsprojekt". Den föränderliga dimensionen hos ideologierna förläggs uteslutande till polariteten mellan förväntningar och erfarenheter. Den logiska och kronologiska utgångspunkten för undersökningen är att utopisk förväntansfullhet härskar vid andra världskrigets slut. Men Stenfeldt diskuterar inte vilken positiv innebörd utopin gavs i det specifika historiska sammanhanget. Avsaknaden av idéhistorisk precisering återverkar på slutsatsen som därigenom blir vag. Vad, närmare bestämt, gick förlorat när utopiska förväntningar successivt gav vika för dystopiska erfarenheter? En gränsdragning mellan utopiska visioner och mera prosaiska framtidsvisioner hade här varit på sin plats.

Om vi med författaren antar att liberalismen efter andra världskriget har stått för en politik renons på utopier så är det logiskt att uppfatta dystopiernas seger som en sida av samma mynt där liberalismens triumf är den andra. Stenfeldt medger att en sådan tolkning är rimlig men håller sig även i sin sammanfattande diskussion inom den negativa analysmodellens snäva ramar. Vilket kan tyckas vara synd, då reflektioner om det större ideologiska och historiska sammanhanget i allmänhet eller om vänsterns utveckling i synnerhet hade gjort avhandlingen ännu mera intressant.

Avhandlingen är teoretiskt ambitiös. Uttryckligen anknyts till en "hermeneutisk historieförståelse" (s. 37), men i väsentliga avseenden är analysen snarast strukturalistisk: en ideologisk position får sin innebörd genom att skilja sig från andra och sammantaget utgör positionerna ett system med en inre logik. Denna teoretiska dubbelhet kunde författaren gott ha kommenterat. Den diakrona orienteringsprocessen uppfattas i likhet med den ideologiska strukturen som i hög grad logiskt bestämd. Stenfeldt snuddar visserligen vid en mera ideologikritisk ansats när han påpekar att erfarenheter "omförhandlas i dialog mellan parter med olika inflytande" (s. 42). Erfarenhetstilläggnelsen, tillägger han, är beroende av såväl "maktförhållanden" som "meningsinnehåll". Slutligen tas dock bara hänsyn till det senare. Som exempel kan tas fallet Herbert Tingsten. Det konkluderande omdömet om denne lyder att han dominerade den offentliga debatten därför att hans perspektiv hade ett högre meningsinnehåll och en bättre orienteringspotential än motståndarnas. Denna slutsats kan jämföras med Alf W. Johanssons uppfattning att Tingstens ställning inte berodde så mycket på argumentationsförmågan som på att han företrädde den dominerande diskursen.

Analysmodellen betecknas som ett "trilemma". Här måste man fråga sig: för vem framstår trilemmat som ett trilemma? Bara utifrån en neutral position kan samtliga tre ideologiska ståndpunkter vara lika ofördelaktiga. Från ingen av de tre blickpunkterna kan trilemmat observeras: för en socialist är inte socialismen ett *lika dåligt* alternativ som nazismen och den liberala kapitalismen etc. Beskrivningen av den ideologiska debattens struktur som ett trilemma är därför missvisande. Därtill förekommer en fjärde position i avhandlingen, modernitetskritiken. Stenfeldt resonerar om huruvida denna ståndpunkt potentiellt skulle kunna bryta upp det slutna trilemmat. I själva verket är det enbart ur detta perspektiv som trilemmat vore tänkbart.

Bortsett från den olyckliga benämningen, håller analysmodellen? Hur klarar den mötet med verkligheten/materialet? Författaren konstaterar samvetsgrant att trilemmat understundom visat sig otillräckligt för att beskriva den ideologiska debatten. Särskilt socialdemokratin bereder analysen svårigheter. Borde inte socialdemokratin behandlas som en egen blickpunkt i debatterna? Stenfeldt motiverar dess uteslutande med att den i materialet inte förknippas med en ideologi utan med "makten som sådan" (s. 338). Det förklarar inte varför socialdemokratin inte finns med i debatterna såsom en blickpunkt. Exemplet antyder ett större problem: avsaknaden av en specifikt svensk idéhistorisk kontext för analysen. Mazower, Furet och Judt får nästan ensamma stå för den stora bilden, som därigenom grundas på erfarenheter från kontinenten. Stenfeldt ifrågasätter inte deras bäring på Sverige. Man kan emellertid diskutera om 1989 för svenskt vidkommande var den idépolitiska brytpunkt som den internationella politiska historien ger vid handen. Mot det talar kontinuiteten i debatten om statens maktfullkomlighet under 1980- och -1990-talen. I det sammanhanget saknas J.L. Talmons *The Origins of Totalitarian Democracy* (1952). Verket nämns inte i avhandlingen. Föreställningen om totalitära tendenser i demokratin är förstås mera tillämplig på svenska förhållanden än andra totalitarismanalyser. Begreppet totalitär demokrati förekom i debatten "Är Sverige totalitärt?" i *Dagens Nyheter* 1982. Talmon var också en av förebilderna för Hirdman (1989).

Totalitarismteorins roll i debatterna analyseras inte, vilket möjligen kan förvåna. Men Stenfeldt fokuserar på begreppets funktion i debatten och de fall då debattörer jämför nazism och kommunism eller använder sig av termen. Han går inte djupare in i argumentationen för att undersöka om en mera utbyggd totalitarismteori har verkat orienterande. Det framgår tyvärr inte alltid hur totalitarismen förekommer i texten, om det till exempel är skribenternas uttryck eller avhandlingsförfattarens beskrivning respektive analys. Klokt nog föregriper författaren själv kritiken genom att understryka att det här inte är någon begreppshistorisk undersökning. Men om han hade demonstrerat hur debattörerna själva formulerade totalitarismbegreppet så

hade det givit större tyngd åt de begreppshistoriska slutsatser som han ändå drar i det avslutande kapitlet.

Stenfeldt driver på ett förtjänstfullt sätt explicita hypoteser i sin undersökning. Nackdelen med det är att hans tolkningar blir sårbara för motinstanser. Enligt min mening visar resultatet att analysmodellen ofta blir för fyrkantig – eller i det här fallet rättare: trekantig – och reduktionistisk. Ändå kan det sägas att den möjliggör en relativt komplex ståndpunktsanalys som går utöver den enkla vänster–höger-dikotomin. Den andra hypotesen, om dystopiernas seger, är mycket tänkvärd. Som ett viktigt bidrag till samhällsdebatten framstår nyanseringen av föreställningen om ideologiernas död: ideologierna lever förvisso – men i form av motideologier. Därutöver visar Stenfeldt på strukturer i argumentationen som säkert kommer att vara till nytta för framtida forskning om idépolitiska debatter.